Ziel, Aaseter of Duivel?
Libellen op religieuze schilderijen

In Nederland komen zo'n 65 verschillende soorten libellen voor. Libellen zijn voor hun levenscyclus grotendeels afhankelijk van water: ze zetten hun eitjes in of nabij het water af en brengen het grootste deel van hun leven onder water door als larven. De larven vormen een belangrijke schakel in de voedselketen. Ze jagen op kleine waterdiertjes en staan zelf op het menu van vissen, amfibieën, waterkevers et cetera. Tijdens hun larvenstadium vervellen ze tussen de negen en zeventien keer tot ze volgroeid zijn. Hoewel libellen vandaag de dag worden gewaardeerd voor hun mooie kleuren en delicate vleugels, werden deze insecten in de middeleeuwen gevreesd. In middeleeuwse kunst werden libellen afgebeeld als monsterlijke aaseters, rechtstreeks uit de hel.

Tekst:
Alec van Rijsewijk
Historicus

Maar wat is de relatie tussen libellen en de hel? In de middeleeuwen dacht men dat libellen een giftige beet of steek hadden. Hierdoor werd de libel een symbool voor Satan, zoals te zien aan de verschillende duivelse namen waarmee libellen in Europa bekendstaan: in Engeland als dragonfly, in Ierland als devil's needle, in Duitsland als Teufelspferd (duivelspaard), Satansbolzen (Satansbout) en Teufelsnadel (duivelsnaald), in Frankrijk als cheval du diable (duivelspaard), aiguille diable (duivelsnaald) en agent du diable (agent van de duivel) en in Wallonië als dragon (draak).

Leger van de duivel

Een vroeg voorbeeld van libellen in de schilderkunst is te vinden op een memento mori huwelijksportret van een anonieme Duitse kunstenaar uit circa 1470. Dit dubbelportret toont een modieus jong echtpaar op de voorzijde en datzelfde liefkozende echtpaar in een verregaande staat van ontbinding op de achterzijde. De loshangende lijkwaden tonen de rottende lichamen die door slangen, wormen, maden en vliegen worden aangevroten. Op de rechter onderarm van de man zit een beekrombout (figuur 1) en op de linkervoet van de vrouw zit een bosbeekjuffer (figuur 2). Deze insecten worden soms geïnterpreteerd als de zielen van de twee geliefden die hun kadavers verlaten. Voor de mannelijke 'ziel' is een robuuste libel gekozen en voor de vrouwelijke 'ziel' een delicate waterjuffer. Het is waarschijnlijker dat de libel en de juffer bij het leger van de duivel horen. In de middeleeuwen werd er van alle 'onderkruipsels' (insecten, schaaldieren, spinachtigen, reptielen en amfibieën) gedacht dat zij zich niet seksueel voortplanten, maar uit dood materiaal geboren worden. Daarnaast zouden alle onderkruipsels aaseters zijn. In de onderwereld zouden zij ook door de duivel gebruikt worden als strafwerktuigen. De rottende kadavers leerden de toeschouwer een belangrijke les: aards genot is tijdelijk, daarom moet de mens zich voorbereiden op het eeuwige leven in het hiernamaals.

Het schilderij 'Maagd en kind met libel' van de Frans-Vlaamse Meester van Saint Giles uit circa 1500 toont Maria die liefkozend op het Christuskind in haar armen neerkijkt. De kleine Jezus heeft een libel

Figuur 1. Detail van De dode geliefden, anoniem, ca. 1470, Musées de la ville de Strasbourg.

Figuur 2. Detail van De dode geliefden, anoniem, ca. 1470, Musées de la ville de Strasbourg.

Figuur 3. Detail van 'Maagd en kind met libel', Meester van Saint Giles, ca. 1500, Metropolitan Museum of Art, New York.

Figuur 4. Detail van 'Saul bij de heks van Endor', Jacob Cornelisz. van Oostsanen, 1526, Rijksmuseum, Amsterdam.

Figuur 5. Detail van 'De val der opstandige engelen', Pieter Bruegel, 1562, KMSKB, Brussel.

tussen de wijsvinger en duim van zijn linkerhand geklemd. Met zijn rechterhand houdt hij een koord vast, dat aan het lichaam van het insect is bevestigd (afb. 3). De libel kan geen kant op. Op het eerste gezicht lijkt dit op een spelend kind dat een insect plaagt. In klassieke Griekse teksten is al te lezen hoe kinderen torren als levend speelgoed gebruikten door een koord aan hun pootjes vast te binden en vandaag de dag gaan kinderen tijdens het buitenspelen even wreed met insecten om. Het schilderij van de Meester van Saint Giles toont geen spelend kind, maar de strijd tussen goed en kwaad. Het Christuskind werd vaak met een vlinder afgebeeld als verwijzing naar zijn wederopstanding na de dood. Deze libel verwijst niet naar de ziel, maar naar de aartsvijand van Christus. Door zijn zelfopoffering wist Christus de mensheid van de erfzonde te verlossen en dus uit de klauwen van de duivel te redden. Door het Christuskind af te beelden met een duivelse libel tussen zijn vingers, wist de Meester van Saint Giles de overwinning van Christus op de duivel op een ongelofelijk subtiele manier weer te geven.

Libellen werden ook vaak tussen hordes duivels afgebeeld. Op het schilderij 'Saul bij de heks van Endor' van de Amsterdamse schilder Jacob Cornelisz. van Oostsanen uit 1526 is te zien hoe de heks van Endor een geest oproept in opdracht van de Bijbelse koning Saul. De compositie wordt gedomineerd door een kleurrijke heksensabbat en het schilderij kan gezien worden als een waarschuwing tegen hekserij. Geheel links op de compositie is een gebochelde duivel afgebeeld. Hij staat naast een rokende vuurpot en heeft een toverspiegel in zijn hand. In de zestiende eeuw geloofde men dat toverspiegels onder andere gebruikt konden worden om onzichtbare geesten zichtbaar te maken. Dit is precies wat de gebochelde duivel aan het doen is. Een van de kleine duivels die uit de vuurpot opvliegen heeft de gedaante van een glazenmaker aangenomen (figuur 4). Een laatste duivelse libel is in de rechteronderhoek van 'De val van de opstandige engelen' van Pieter Bruegel te vinden. Op het paneel uit 1562 vliegt een enorme zwarte libel tussen de hordes groteske monsters (figuur 5).

Waardering om sierlijkheid

In de negentiende en twintigste eeuw lieten Europese kunstenaars zich weer volop inspireren door de kleurrijke en elegante insecten. De kunststroming die het meest gebruikmaakte van de libel als dierlijk motief is de jugendstil (1890-1914). Deze kunststroming verzette zich tegen de uniformiteit die met industrialisatie gepaard ging en haalde inspiratie uit de natuur. De libellen waren volledig ontdaan van hun duivelse associaties en werden puur om hun sierlijkheid gewaardeerd. Gelukkig voor de kleine insecten worden ze vandaag de dag nog steeds voornamelijk met sierlijkheid geassocieerd en zijn hun negatieve middeleeuwse associaties grotendeels vergeten.

Literatuur

De bronnen geraadpleegd voor dit artikel zijn te vinden via www.vlinderstichting.nl/tijdschrift-vlinders/bronnen of via deze QR-code: